

Religia în sfera publică sau în afara ei?: elemente ale unei posibile dezbatere în jurul modelului propus de Jürgen Habermas

Carp, Radu

Veröffentlichungsversion / Published Version

Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Carp, R. (2012). Religia în sfera publică sau în afara ei?: elemente ale unei posibile dezbatere în jurul modelului propus de Jürgen Habermas. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 12(1), 25-30. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-448749>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY-NC-ND Lizenz (Namensnennung-Nicht-kommerziell-Keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY-NC-ND Licence (Attribution-Non Commercial-NoDerivatives). For more information see:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

Religia în sfera publică sau în afara ei?

Elemente ale unei posibile dezbateri în jurul modelului propus de Jürgen Habermas

RADU CARP

Dintre toate teoriile enunțate de Habermas, aceea care are cea mai mare forță de impact în cadrul istoriei ideilor politice din a doua jumătate a secolului XX este fără îndoială cea a sferei publice. Enunțat pentru prima oară în 1961, reluat de mai multe ori în opera gânditorului german, conceptul de sferă publică nu ne ajută *per se* la înțelegerea rolului religiei în spațiul public și nici asupra naturii secularizării, pentru a da exemplu doar cele mai cunoscute demersuri teoretice care încearcă să explice relația dintre religie și modernitate¹. Abia în 2005 Habermas a tratat direct tema rolului religiei în cadrul sferei publice.

De remarcat că nici criticii modelului teoretic al lui Habermas privitor la sfera publică nu consideră necesar să pună în evidență lipsa tratării temei religiei. Luke Goode s-a referit la privilegierea discursului tipărit, în detrimentul altor forme de comunicare, Eley îl acuză pe Habermas de ignorarea inegalităților dintr-o societate, Nick Crossley și John Michael Roberts reproșează caracterul mult prea rațional al demersului teoretic, iar Robert Holub consideră că teoria este fundamentată dar nu poate fi pusă în aplicare².

Chiar și printre cei care acceptă modelul sferei publice propus de Habermas, există autori care îi modifică ipotezele de lucru, dând definiții diferite acestui concept. În viziunea lui Charles Taylor, sfera publică este

„un spațiu comun în care se presupune că membrii societății se întâlnesc prin intermediul mass-media (tipărită și în formă electronică) și prin contacte directe, discută probleme de interes comun și devin astfel capabili să ajungă la o concluzie comună despre acestea”³.

¹Referințe la teoria lui Habermas despre sfera publică se regăsesc în introducerea la RADU CARP, *Dumnezeu la Bruxelles. Religia în spațiul public european*, Eikon, Cluj, 2009, pp. 11 și urm.

²Luke GOODE, *Jürgen Habermas. Democracy and the Public Sphere*, Pluto Press, London, 2005; Geoff ELEY, „Nations, Publics and Political Cultures: Place Habermas in the Nineteenth Century”, în Craig CALHOUN (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Cambridge, 1992; John Michael ROBERTS, Nick CROSSLEY (eds.), *After Habermas. New Perspectives on the Public Sphere*, Blackwell, Oxford, 2004; Robert C. HOLUB, *Jürgen Habermas – Critic in the Public Sphere*, Routledge, London, 1991. Explicarea modelului sferei publice în viziunea lui Habermas, precum și prezentarea acestor critici pe larg în Arabela BRICIU, „Sfera publică și spectacolul politic”, în Claudiu COMAN (ed.), *Sfera publică și imaginea politică*, C.H. Beck, București, 2010, pp. 5-15.

³Charles TAYLOR, *A Secular Age*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2007, p. 185.

Potrivit lui Talal Asad, sfera publică nu este un spațiu gol, ci este compusă din „sensibilități, amintiri și aspirații, temeri și speranțe ale celor care vorbesc și ale celor care ascultă”¹. Marianne Van de Steeg definește sfera publică drept

„un spațiu în care cetățenii (de cele mai multe ori elita cetățenilor) discută probleme în prezența unui public care are (cel puțin teoretic) posibilitatea de a interveni și de a participa”².

Potrivit lui François Foret, sfera publică este

„arena de exprimare a angajamentelor și confruntărilor colective, locul unde se produce interacțiunea acestor variabile cu practicile și discursul puterii”³.

În opinia lui Ruud Koopmans, sfera publică este

„articularea premeditată și publică a revendicărilor politice și criticilor, actuale sau potențiale, care afectează interesele sau integritatea celor care revendică sau a altor actori colectivi”⁴.

Patrizia Nanz consideră că sfera publică este

„un spațiu social în care membrii unei societăți discută probleme de interes comun și sunt articulate opinii publice în legătură cu aceste probleme”⁵.

Textul lui Habermas care a precizat poziția sa referitoare la relația dintre religie și sfera publică a fost precedat de mai multe luări de poziție în care tema religiei nu mai era total absentă dar nu era pusă în corelație cu conceptul de sferă publică. O astfel de atitudine o regăsim într-o carte de dialoguri dintre Giovanna Borradori și Habermas, respectiv Derrida, publicată în 2003⁶. Tema transformării religiei, a relativizării valorii ei de întrebuintare în contextul secularizării și deopotrivă justificarea poziției religiei ca valoare fondatoare a spațiului public se regăsesc și într-o luare de poziție a lui Habermas din această carte, e drept o abordare tangențială, de o întindere redusă.

¹ Talal ASAD, *Formations of the Secular. Christianity, Islam, Modernity*, Stanford University Press, Stanford, 2003, p. 185.

² Marianne VAN DE STEEG, „Does a Public Sphere Exist in the European Union? An Analysis of the Content of the Debate on the Haider Case”, *European Journal of Political Research*, vol. 45, issue 4, June 2006, p. 609.

³ François FORET, „Introduction”, în IDEM (edité par), *L'espace public européen à l'épreuve du religieux*, Éditions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2007, p. 11.

⁴ Ruud KOOPMANS, „Who Inhabits the European Public Sphere? Winners and Losers, Supporters and Opponents in Europeanised Political Debates”, *European Journal of Political Research*, vol. 46, issue 2, March 2007, p. 189.

⁵ Patrizia NANZ, „Multiple Voices: An Interdiscursive Concept of the European Public Sphere”, în John Erik FOSSUM, Philip SCHLESINGER, Geir Ove KVAERK (eds.), *Public Sphere and Civil Society? Transformations of the European Union*, ARENA Report no. 2/07, <http://www.arena.uio.no>, p. 16 (accesat 14.02.2012).

⁶ Giovanna BORRADORI, *Filosofie într-un timp al terorii. Dialoguri cu Jürgen Habermas și Jacques Derrida*, traducere de Marie-Louise Semen și Ciprian Mihali, Paralela 45, Pitești, 2005, pp. 60-62.

Întrebat astfel de ce consideră că fundamentalismul este un fenomen specific modern, Habermas se referă la fundamentalismul de tip religios. Habermas crede că începutul modernității este momentul în care religiile încetează de a fi „mondiale”, în sensul că acestea erau coextensive cu granițele vechilor imperii. Granițele religioase erau în marea lor majoritate granițe politice, în timp ce modernitatea face posibilă apariția unor state în care există o majoritate și mai multe minorități religioase. Modernitatea a făcut ca „revendicarea exclusivă a adevărului de către o credință” să nu mai poată fi posibilă. Fundamentalismul religios reprezintă un fel de „nostalgie a originilor” prin care se încearcă recrearea unor condiții care preced modernitatea. Fiecare religie trebuie în prezent să coexiste cu alte religii fără a avea pretenția de a fi singura dogmă oficial admisă, iar persoanele cu credințe religioase trebuie să partajeze același spațiu cu cei care au convingeri seculare. Credincioșii care înțeleg constrângerile situației în modernitate renunță la violență, în timp ce fundamentalistii recurg la aceasta, în absența altor mijloace care ar face posibilă impunerea revendicărilor religioase. Habermas nu recurge la un model complex care să includă sfera publică, garantarea libertății religioase sau separația dintre Stat și Biserică pentru a explica rolul religiei dar totuși nu refuză să o ia în calcul în cadrul modelului său teoretic.

Prima impresie care poate fi creată după lectura textului lui Habermas din 2005 dedicat religiei în sfera publică¹ este că nu s-a dorit epuizarea acestei teme, în sensul enunțării unor puncte de vedere definitive. Îndelung așteptat, textul lui Habermas este oarecum surprinzător: reflecția sa nu are în vedere religia ca atare din perspectivă istorică și dacă transformările ce au făcut posibilă apariția sferei publice au sau nu o latură religioasă.

Prima problemă pe care Habermas o pune este cea a fundamentalismului religios, a secularizării și a relației dintre tradiție și religie. Semnul egalității între ultimele două, practicat în Statele Unite, este în contradicție cu condamnarea tradiționalismului religios în timpul Revoluției Franceze. Habermas își pune întrebarea cum este posibil ca tendințe atât de diferite privind locul religiei în societate să coexiste astăzi și cum este posibilă pe termen lung o asemenea coexistență. Prima condiție pentru păstrarea acestei diversități, considerată *per se* ca fiind un scop legitim, este garantarea libertății religioase, bazată pe respectul reciproc al credințelor religioase ale tuturor membrilor unei comunități politice. Fără a enunța ideea ca atare, Habermas consideră astfel că religia în sfera publică nu poate exista dacă nu sunt asigurate condițiile minimale ale libertății religioase. O libertate care nu este pentru Habermas similară cu laicitatea. Habermas se exprimă în favoarea unui alt element al sferei publice care face posibilă existența religiei: separarea Statului de Biserică. O separare care poate intra în contradicție cu afirmarea laicității:

„Revendicarea laicistă, anume ca statul să se abțină de la orice politică ce ar sprijini sau ...ar îngădi credințele religioase, așadar fiecare comunitate în parte, reprezintă o interpretare prea restrictivă a acestui principiu” (cel al separației între Stat și Biserică).

¹ Jürgen HABERMAS, „Religion in der Öffentlichkeit. Kognitive Voraussetzungen für den «öffentlichen Vernunftgebrauch» religiöser und säkularer Bürger”, în IDEM, *Zwischen Naturalismus und Religion: Philosophische Aufsätze*, pp. 119-154. Traducere în limba română de Gabriel H. Decuble: „Religia în sfera publică. Premise cognitive ale «uzului public al rațiunii» de către cetățenii religioși și cei seculari”, în Camil UNGUREANU (editat de), *Religia în democrație. O dilemă a modernității*, Polirom, Iași, 2011, pp. 59-88.

Habermas privilegiază astfel o situație a religiei în sfera publică bazată pe toleranță, pe respectarea pluralismului în detrimentul exceselor de tipul fundamentalismului religios, pe de o parte sau al laicității, pe de altă parte. Nu poate exista un acord deplin asupra credințelor religioase dar

„cetățenii trebuie să se respecte reciproc, în pofida dezacordului lor constant în probleme spirituale și de convingere religioasă, ca membri cu drepturi egale ai comunității lor politice”.

Cum arată o sferă publică la modul ideal, din punct de vedere al prezenței religiei? Habermas consideră că într-o asemenea construcție statul garantează libertatea religioasă, iar comunitățile religioase admit separația dintre Stat și Biserică și „clauza restrictivă care impune uzul public al rațiunii”, reluând astfel un argument formulat de Rawls. Sfera publică se bazează astfel pe un compromis: comunitățile religioase își recunosc limitele de acțiune, iar statul „nu poate impune cetățenilor săi îndatoriri care să fie incompatibile cu un mod de viață religios”.

Poate exista o societate în care separația dintre Stat și Biserică să nu fie recunoscută și totuși să existe o sferă publică ce satisface toate criteriile de legitimare? Habermas consideră că această separație face parte dintr-un „consens constituțional” mai larg fără de care statul nu poate funcționa dar ezită să detalieze până unde un aranjament între Stat și Biserică poate fi compatibil cu modelul sferei publice. Acest consens nu este unul artificial, ci clădit pe ideea că „până și cetățeanul credincios trebuie să fi acceptat Constituția statului secular”. Astfel, convingerile religioase coexistă sau ar trebui să coexiste cu credința în legitimitatea statului secular și acceptarea ordinii statale. Însă chiar și în situația în care un individ nu acceptă legitimitatea statului secular, opinia sa nu ar trebui să fie condamnată sau interzisă. Habermas este astfel mai tolerant față de convingerile religioase decât mulți autori liberali, afirmând foarte clar că „Statul liberal nu trebuie să transforme separația instituțională dintre religie și politică într-o corvoadă mentală și psihică insuportabilă pentru cetățenii săi” dar nu intră în detalii pentru a avea criterii necesare în a decide în situații limită în care contradicția dintre manifestarea unei religii și ordinea publică devine flagrantă și nu mai poate fi justificată în numele libertății religioase. Astfel Habermas, care ar fi putut fi multă vreme acuzat că absența religiei din modelul inițial al sferei publice denotă nu indiferență, ci tentația de a expedia religia în rândul convingerilor exclusiv private, arată că este favorabil unui model de stat secular în care libertatea religioasă are cea mai mare întindere, iar atunci când intră în contradicție cu alte drepturi garantate de același tip de stat, nu întotdeauna celelalte drepturi au câștig de cauză. O altă dovadă în acest sens este și afirmația potrivit căreia statul trebuie să permită nu doar manifestarea discursului religios în sfera publică dar și „să încurajeze participarea organizațiilor religioase la viața politică”. Cu alte cuvinte, o atitudine pro-activă a statului față de prezența religiei nu este incompatibilă cu separarea Stat-Biserică pe care o susține Habermas. Religia nu poate avea pretenția de a ocupa singurul rol sau cel mai important în cadrul sferei publice dar trebuie să aibă asigurată ceva mai mult decât simpla egalitate cu celelalte convingeri contrare sau concurente, fie doar și prin neutra „încurajare” pe care o invocă Habermas.

Sfera publică are în concepția lui Habermas anumite limitări, nu este un concept care să cuprindă orice manifestare a religiei. Argumentările religioase pot avea un rol în procesul decizional dar anterior discuțiilor parlamentare de exemplu, ca formă de manifestare a sferei publice. Altfel spus, manifestările religioase preced sfera publică și o structurează totodată.

Habermas abordează și problema sensibilă a majorităților și minorităților religioase în cadrul sferei publice. Fidel principiului neutralității care face posibilă toleranța, consideră că trebuie să existe un echilibru între majoritate și minoritate, astfel încât niciodată majoritatea religioasă să nu poată oprima o minoritate seculară dar și invers, în caz contrar supremația „devine represivă“.

Pentru Habermas este posibil ca cei care au credințe religioase să considere legitim un regim politic care acționează pe baze seculare, fiind astfel de o poziție contrară celei exprimate de Rawls. „Ortodoxia radicală“ a lui John Milbank care pornește de la teologia politică a lui Carl Schmitt este dată drept exemplu de Habermas pentru a ilustra o dezbatere care poate avea loc în cadrul sferei publice și care nu poate fi exclusă datorită unui eventual motiv de incompatibilitate, deoarece „enunțurile teologice pot fi combătute doar cu enunțuri teologice, iar cele istorice și epistemologice doar cu contraargumente istorice și epistemologice“.

Încercând să răspundă unor eventuale critici privind gradul prea ridicat de abstracțiune implicat de discuția referitoare la locul religiei în sfera publică, Habermas afirmă la finalul analizei sale că ceea ce contează cel mai mult este poziția celor care au credințe religioase și a celor care sunt produsul secularizării. Doar aceștia pot aprecia dacă în raporturile dintre ei manifestă sau nu toleranță și, pe baza aceluiași model, se decide și acceptarea totală ori parțială sau respingerea pluralismului religios. Prin urmare, modelul pe care Habermas îl propune depinde foarte mult de poziția actorilor și de intensitatea sentimentelor religioase, motiv pentru care preferă să nu ofere o definiție a religiei sau a sferei publice și să lase deschisă problema definirii lor.

Această completare târzie la un model din care religia lipsea cu desăvârșire are pentru Habermas rolul de a refonda principiile seculare ale libertății religioase și al separației Statului de Biserică, prin renunțarea la paradigma secularizării. Sfera publică devine omonimă cu o societate postseculară în care religia și principiile Statului liberal pot fi reconciliate. Habermas adoptă o poziție de mijloc între cea a laicității și cea care nu acceptă granițele dintre politică și religie fixate progresiv de la începutul modernității. „Uzul public al rațiunii“ reprezintă noțiunea de bază care face posibilă prezența religiei în sfera publică. Rămâne de văzut dacă dialogul rațional este regula sau excepția și dacă această explicație va prima în cele din urmă sau nu față de alte modele alternative care privesc legătura dintre religie și sfera publică.

Concomitent cu acest text, Habermas publică în 2005 și o altă luare de poziție relativ similară, ca parte a dialogului cu Joseph Ratzinger¹. Întrebarea fundamentală a acestui text este legată de rolul religiei în spațiul public, anume dacă după „trecerea la dreptul pozitiv“ (intrarea în modernitate), suveranitatea politică poate fi derivată dintr-o „legitimare secularizată“. Răspunsul lui Habermas este mai puțin favorabil religiei decât în textul precedent, afirmând că o Constituție a Statului liberal își asigură ea însăși nevoile de legitimare, plecând de la „conținuturile cognitive ale unui sistem de argumentare autonom în raport cu tradițiile religioase și metafizice“. Ca și în textul de mai sus, Habermas pune accentul pe nevoia de conviețuire într-o comunitate politică a celor care au credințe religioase și a celor care sunt produsul secularizării. Viziunea seculară nu poate fi generalizată, admisă de toți cetățenii, deoarece astfel ar fi incompatibilă cu „neutralitatea puterii statului“. Cetățenii secularizați nu au

¹ Jürgen HABERMAS, „Fundamentele prepolitice ale statului de drept democratic“, în Jürgen HABERMAS, Joseph RATZINGER, *Dialectica secularizării. Despre rațiune și religie*, trad. de Delia Marga, Apostrof, Cluj, 2005.

astfel dreptul de a nega rolul religiei și nici „să conteste concetățenilor lor credincioși dreptul de a-și aduce contribuția la dezbaterile publice într-un limbaj religios”.

Charles Taylor, utilizează, după cum am văzut, o definiție proprie a sferei publice, face referiri la teoria inițială a lui Habermas dar nu și la cea din 2005 și, prin urmare, nu îi reproșează felul în care acesta tratează rolul religiei în cadrul sferei publice¹. Taylor ignoră prima contribuție a lui Habermas din 2005, posibil datorită faptului că traducerea în limba engleză a acesteia avea să apară în 2008, la un an după apariția cărții sale. „Spațiul comun” care ține de esența sferei publice în concepția lui Taylor este compus din persoane care în cele mai multe cazuri nu se întâlnesc niciodată, având acces la aceleași surse de informare dar fiind situate în spații aflate la mare depărtare. Ceea ce aduce nou sfera publică în varianta Taylor este o „mutație a imaginarului social”. Potrivit lui Taylor, dintotdeauna au existat spații comune „meta-topice”, fără o localizare anume într-un teritoriu, Statul sau Biserica fiind asemenea spații comune. Ceea ce aduce nou secolul XVIII este nașterea unui nou spațiu comun „meta-topic” – sfera publică. Existența a mai multe astfel de spații a făcut ca acestea să își conteste reciproc legitimitatea. În acest fel, apariția unui nou model de sferă publică a făcut posibilă marginalizarea religiei și, ulterior, secularizarea. Pentru Taylor, întreaga teorie a sferei publice se bazează pe ideea că puterea politică poate fi limitată printr-un element din afara sa, iar acest element nu este voința lui Dumnezeu. Astfel, sfera publică în viziunea lui Taylor se află în afara puterii, în timp ce Habermas susține mai degrabă natura politică a sferei publice.

Este posibil ca Habermas să mai revină în scrierile sale asupra temei privind locul religiei în cadrul sferei publice, o concluzie privind tratarea acestei teme fiind astfel prematură. Important de reținut din felul în care Habermas își structurează discursul este că paradigma sferei publice s-a dovedit a fi un instrument de lucru foarte util, generalizat și în gândirea altor autori care se ocupă de rolul religiei în modernitate. Ceea ce Habermas a evitat să analizeze inițial a fost recuperat de alți autori, iar faptul că s-a pronunțat asupra acestei teme mai târziu reprezintă o încercare de a se alinia unei dezbateri pe care chiar scrierile sale au generat-o. Dincolo de abstracțiunile și meandrele textelor sale în care se referă la locul religiei într-un context post-secular, trebuie reținut că Habermas nu expediază religia și credințele religioase exclusiv în sfera privată. Cu alte cuvinte, dacă nici tipul de discurs axat pe virtuțile modernității, ale dreptului pozitiv și al unei ordini politice care nu este fundamentată metafizic nu exclude total religia și chiar evidențiază faptul că o conviețuire între credincioși și cetățenii secularizați este mai mult decât un simplu *modus vivendi*, este evident că religia are și trebuie să aibă un rol în spațiul public. Astfel, iese la iveală faptul că tradiția de gândire care neagă orice rol al religiei în spațiul public – dar care nu se manifestă direct împotriva teoriilor lui Habermas – nu are un fundament. Modelul sferei publice propus de Habermas se opune astfel laicității extreme, chiar și într-un mod indirect, prin simpla afirmare a toleranței și a libertății religioase. Așa cum am arătat prin prezentarea poziției lui Charles Taylor, dezbaterea privind locul religiei în spațiul public este abia la început, poziția lui Habermas nu este singura și, pe măsură ce modelul sferei publice va fi extins și în cazul altor cercetări, întrebarea referitoare la locul religiei în acest model explicativ va mai fi pusă cu siguranță și de alți autori.

¹Charles TAYLOR, *A Secular Age*, cit., pp. 185 și urm.